

R. Facsády Annamária (1951) régész, az Aquincumi Múzeum nyugalmazott munkatársa. Kutatási területe az aquincumi katonaváros topográfiája, temetői és a pannoniai ékszerviselési szokások.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Római ékszerek (2003/4).

...utere felix tabernam aurificinam!

Aranyművesek a római császárkorban

R. Facsády Annamária

Az angliai Malton egyik építkezésén 1814-ben a mai napig egyedülálló szöveggű kőemlék került elő. A *tabula ansata* kereten belül szabálytalan betűkkel vésték ki a szokatlan jókívánságot: *feliciter sit genio loci seruule utere felix tabernam aurificinam* („Legyen boldog a hely szelleme! Szolgácska, használd szerencsével (ezt) az aranyműves műhelyt!”).¹

A későbbi ásatások eredményei alapján ma már tudjuk, hogy a felirat a római kori Derventio *vicusának* területére lokalizálja a sikeres használatra ajánlott műhelyt. A katonai tábor, amelyhez a polgári település tartozott, a Kr. u 200–367 közötti időszakban állt fenn, ennek alapján, a felirat sajátosságait is figyelembe véve, a Kr. u. 3. században – esetleg a 4. század elején – dolgozhatott itt a fiatal rabszolga. E néhány sor félreérthetetlenül tanúsítja egy britanniai aranyműves műhely meglétét, miközben – egyértelmű szövege ellenére – további kérdések sorát vetheti fel a korszak aranyműveseivel kapcsolatban. A műhely használójaként megszólított kis rabszolga, akinek sajnos még a nevét sem tudhatjuk meg, bérlőként, alkalmazottként, netán tulajdonosként dolgozott-e itt? Munkáját egymaga végezte-e, vagy esetleg akadt segítőtje? Fiatal kora ellenére már mester lehetett?

1. kép. Aranyműves műhely felirata az angliai Maltonból
(forrás: <https://www.yorkmuseumstrust.org.uk/collections/search/item/?id=12206>)

Milyen hosszúra nyúlt tanulóideje? A konkrét kérdésekre nincs és nem is lehet válasz. A római császárkor aranyművességére vonatkozatható – rendkívül szűkszavú – források alapján azonban az aranyművesek személyére, társadalmi helyzetére, munkakörülményeire vonatkozóan is találunk adatokat.

Az aranyműves művészete

A fémek előállítását, megmunkálását gyakran a titokzatosságot megillető, tisztelettel vegyes félelem kísérte. A legkönnyebben megmunkálható fém, az arany esetében ehhez járult még a ritkaságából fakadó érték vonzása is. Megszerzésének nehézsége, kiemelkedő értéke mítoszok, hiedelmek sorát hagyományozta a későbbi korokra. Ezek egy részében némi valóságmagot is találhatunk: az aranygyapjú legendája például egy valóban létező aranymosási technikára utalhat. A racionális gondolkodásukról,

gyakorlati érzékükről és szervezőképességükről ismert római államférfiak területszerző hódításaik során az ismert aranylelőhelyeket igyekeztek birtokba venni. Hispania, Gallia, Dacia nagy kiterjedésű bányái mellett több helyről érkezett – mindegyiknél Róma pénzverdéibe – a rúddá formált arany. Ábrázolások és főként tárgyak sokasága tanúskodik az arannyal foglalatostkodó mesterek tevékenységéről, a római aranyművesség technikai színvonaláról, a formák változatosságáról, a provinciák mestereinek a helyi hagyományokat átörökítő egyediségéről.

Plutarchosnak Numa királyról írott sorai tanúskodnak az aranyműves mesterség ősi mivoltáról és elismertségéről: „A népet mesterségek szerint osztotta fel fuvolásokra, aranyművesekre, ácsokra, ruhafestőkre, cserzővargákra, nyeregkészítőkre, rézművesekre és fazekasokra, a többi mesterséget pedig egy közös csoportba egyesítette.”²² Bár manapság az aranytárgyakat – mindenekelőtt az ékszereket – főként iparművészeti alkotásként értékeljük, a rómaiak megítélése szerint ezek nem különböztek az egyéb kézműves árutól, mestereit nem tekintették „művészeknek”. Az aranyműves is egyszerű kenyérkereső kézműves, *faber* volt. Végezhetette munkáját művészi szinten, ismerhette mestersége csinját-bínját, lehetett bármilyen magas szintű a tudása – munkásságát a pénzkereső *artes sordidae* („alantas” mesterségek) sorában tartották számon,³ szembeállítva a szabad emberhez méltó, szellemi kihívást nyújtó *artes liberalesszel*. A Kr. u. 4. századra ez a vélekedés azonban jelentősen módosult: Firmicus Maternus az aranyművességet már a bonyolult, kifinomult mesterségek (*arteficium subtile*) közé sorolta,⁴ az aranyművesre vonatkozó (*faber aurarius*) elnevezést pedig igen korán felváltotta az általános értelmű *aurifex*. Sevillai Izidor⁵ tömör megfogalmazása szerint *artifex*nek neveztek általában minden mestert és művészt, *aurifex* pedig az, aki arannyal dolgozik. Értékes ékszerek, étkezési edények, kisebb szobrok megalkotása mellett az aranyozás, a nagyobb tárgyak (szobrok, épületelemek) beburkolására szolgáló aranylemezek elkészítése, illetve a tárgyak átalakítása, javítása is az aranyműves feladatai közé tartozott. A munka sokrétűsége bizonyos fokú specializációt tett szükségessé, az aranytömbből többszörös kalapálással kialakított, rendkívül vékony lemezek elkészítése a *brattarius* feladata volt, aranyozással az *inaurator* foglalkozott. A *caelator* finom véséssel, cizellalással díszítette az ezüst és – ritkábban – az arany edényeket, s valószínű, hogy a gyűrűkészítőnek (*anularius*) vagy a karperec-készítőnek (*armillarius*) is kellett az aranyon kívül még különféle anyagokkal dolgoznia. Egyiptomi papiruszok szintén alátámasztják az aranyműves mesterek specializációját: a χρυσσχοί megnevezésű szakemberek bizonyos fajta aranytárgyak elkészítésére (karperec, korona stb.), illetve szobrok aranyozására szakosodtak.

Az aranyművesek megbecsültségét fizetségük is igazolta. Diocletianus Edictuma szerint 1 font aranyból készült aranylemez elkészítéséért 12000 *denart*, 1 *unciáért* pedig 2400-át fizettek – amennyiben betartották a rendeletet. (Összehasonlításként: a rézműves egy kis edény elkészítéséért fontonként 6 *denart* kapott.) Az egyiptomi Panopolis (a mai Akhmim) városából származó késő római dokumentumok is azt bizonyítják, hogy az aranyművesek a leggazdagabb mesterek közé tartoztak. Saját tulajdonukban lévő „nyersanyaggal” is rendelkeztek, így akár abból is elkészíthették a kívánt portékát.⁶ A megren-

delő azonban az arany és a felhasznált drágakövek mennyisége alapján fizetett,⁷ az egyedi tervezést, a kivitelezés finomságát – legalábbis a ránk maradt jogászi kérdésfelvetések és válaszok alapján – anyagilag nem értékelte.⁸

Aranyműves nevek, aranyműves sorsok

A fennmaradt aranytárgyak révén megítélhetjük az aranyművesek kézügyességét, szakmai jártasságát, esetenként új mintakincset megalkotó fantáziáját, személyükről, szerencsés esetben egyedi sorsukról pedig síremlékeik – és néhány oltárkö – feliratai révén tájékozódhatunk. A köemlékek a mesterek nevééről, életkoráról, életútjuk fontos állomásairól, esetleg családi kapcsolataikról, műhelyük helyéről és inasaik számáról árulkodnak. Az epigráfiai adatok alapján a latin nyelvű tartományokból 72, magát aranyművesnek vagy arannyal dolgozó kézművesnek valló személyt ismerhetünk név szerint.⁹ A római császárkorból fennmaradt feliratok tekintélyes és folyamatosan növekvő mennyiségét ismerve ez a szám igen elenyésző, de feltehetően, tekintve az általuk előállított termékek luxuscikk mivoltát, e kézműves mesterséget folytatók száma sem lehetett magas. A provinciák leletanyaga alapján pedig biztosra vehetjük, hogy a csupán csak arannyal dolgozó kézműves néhez anyagi helyzetbe kerülhetett volna – rá tehát már nem is illett az *aurifex* név.

A feliratán magát aranyművesnek vallók jelentős hányada – 42-en! – Rómában tevékenykedett, és a feliratok keltezése alapján főként a kora császárkor folyamán dolgoztak a Városban. Ebben az időszakban tizenegyen a császári család udvartartásához tartoztak, nevük főként a 17. században felfedezett közös temetkezőhelyek, a *columbaria* kis fülkék fedő kölapokról ismert. A „visszafogott” életmódot dicsőítő hivatalos propaganda és a luxus ellen hozott rendelkezések ellenére már Augustus korában is fontos volt a fényűzés körébe sorolható tárgyak előállítása, így e mestereknek az ékszerekészítés mellett az asztali edények elkészítésében, javításában is szerepük lehetett. Bizonyára nem mind készült saját használatra, szükség volt a hivatalos vagy baráti ajándéokra, kitüntetésként adományozott értékes tárgyakra is, mégis meglepő, hogy Augustus aranyművese mellett Livia számára három felszabadított (Zeuxis *aurifex*,¹⁰ M. Iulius Agatopodes,¹¹ M. Livius Menander¹²) és két rabszolga státuszú aranyműves (Epythicanus¹³ és Hedys¹⁴), valamint egy aranyozó (Philomusus¹⁵) dolgozott! Tiberius aranyművese volt Stephanus¹⁶ (2. kép) és minden bizonnyal Protogenes¹⁷ is, aki hosszú élete során három fiát temette el.¹⁸ A császári aranyműves címmel járó kötelezettségek mellett a mesterek feltehetően saját üzlettel is rendelkeztek. Tacitus¹⁹

2. kép. Stephanus *aurifex* felirata
(forrás: <http://ancientrome.ru/art/artwork/img.htm?id=4743>)

egyik megjegyzése szerint viszont Tiberius császár magánemberek számára megtiltotta az arany étkezési edények használatát, ezért bizonyára kevesebb aranyműves munkájára lehetett szükség. Kétségtelen, hogy az 1. század második felében és a 2. században készített feliratok száma jelentősen csökkent, bár van köztük olyan is, amelyik egyszerre több aranyművest is megnevez: Cn. Pompeius Iucundus és libertusa, egyben munkatársa, Cn. Pompeius Fructus részére az előbbi felesége állíttatott síremléket.²⁰ Nagy veszteség lehetett az őt sirató szülőknél és az őt tanító kézműves mesternek is egy bizonyos Pagus²¹ korai halála. Verses felirata alapján a rabszolgafiú a mester kedvence volt, s még nem töltötte be 13. életévét, amikor meghalt. (Egészen pontosan „12 évet, 8 hónapot, 13 napot és 8 órát élt”). A gyakran idézett szövegben nem nevezik *aurifex*-nek, de a megfogalmazásból egyértelműen kiderül, hogy annak kell tekinteni: ügyes keze alól csodás, gemmával ékes arany nyakláncok kerültek ki. A név szerint nem említett mester személyében is aranyművest sejtethetünk, aki felfigyelve a kisfiú képességeire, igen korán megtanította a gemmák befoglalására és az arany megmunkálására. A konkrét ékszertípus megjelölése pedig nem csupán Pagus rendkívüli kezűességét támasztja alá, utalhat a műhelyben végzett munkák megsztására is.

A késő császárkor időszakából mindössze egyetlen biztos lelőhelyű felirat²² tudósít arról, hogy dolgozott aranyműves is Rómában, mégpedig a kevés női aranyművesek egyike, Masumilla. Itália többi városából mindössze 15 mesternevet ismerünk. Megbecsült tagjai lehettek kisebb közösségnek, mert közülük többen sírfeliratukon is jelezték életükben viselt tisztességüket. Titus Travius Argentilius²³ (Argentillus?) az umbriai Amelia településen *octovir*; Caius Petronius Mantes²⁴ pedig Mutina (Modena) városában *decurio* volt a Kr. u. 2–3. században. Pompeiiben egy falfirka²⁵ bizonyítja, hogy a városban több aranyműves is tevékenykedett, akik egységesen Caius Cuspius Pansa *aedilisszé* választása mellett „plakátoltak”. Az említett Pansa népszerű lehetett, mások mellett például az ácsok is őt ajánlották a tisztségre²⁶ – így foglalkozása némileg kétséges. Itálián kívül csupán néhány tartományból ismerünk konkrét mesterneveket. Hispania aranybányái, jelentős aranykitermelése s a toposzként emlegetett „aranyos Tagusa” ellenére nem bővelkedett – legalábbis a feliratok alapján – aranyművesekben.²⁷ Egyikük, a 18 évesen elhunyt aranyozó, a rabszolga Agathocles²⁸ a galliai Vienne-ből került Tarragonába. Pannoniai származású lehetett neve alapján Julius Statutus Carnuntius,²⁹ a Kr. u. 2 század végén – 3. század elején³⁰ „arannyal dolgozó”, az életet bőségesen kiélvező műhelytulajdonos mester. A síremlékhez képest kissé komolytalan hangvételű, bőbeszédű feliratot három tanoncának egyike, a beszédes nevű Secundinius Felicissimus készítette. A műhelyben az inasok között fennállt bizonyos rangsor, mert a síremlékről gondoskodó magát a „csaknem azonos korú és tudású” tanoncok közül az első helyre helyezte. A galliai Narbona (Narbonne) gazdasági élete mestereinek és kereskedőinek száma alapján kiemelkedően élénk lehetett a Római Birodalom nyugati részének városai között. A város gazdagodásában jelentős szerepet játszott a fém-művesség:³¹ a városból kovács (*ferrarius*), ezüstműves (*faber argentarius*) és fém edénykészítő (*vascularius*) mellett három *aurifex* (Lucius Cornelius Optatus,³² Lucius Cornelius Amabudus,³³ Marcus Fonteius Acantus³⁴) és egy *anularius* (Numerius

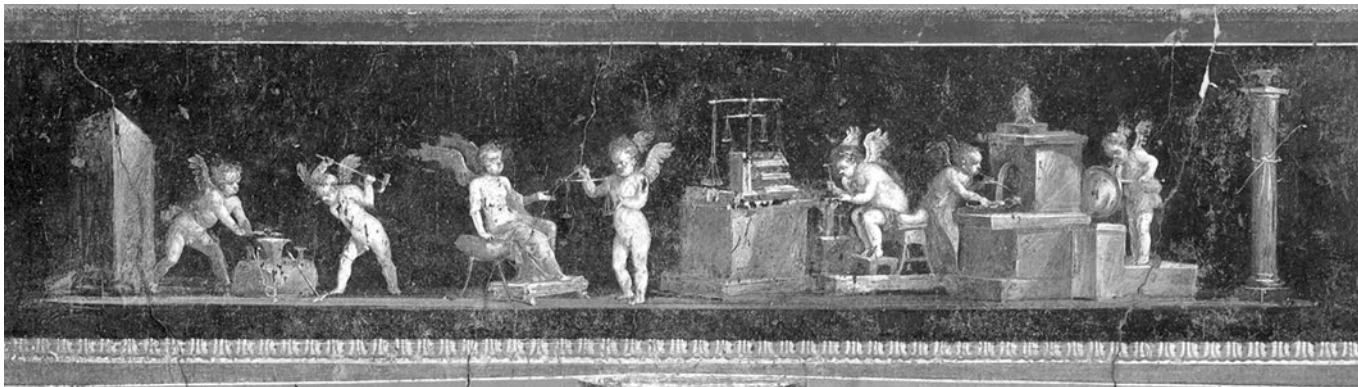
Consius Dionysius³⁵) nevét ismerjük. Az aranyművesek vándorlásának is bizonyítéka lehetne³⁶ az *aventicum* (Avenches) Camillius Polynices³⁷ életútja. A helvétek között élve büszkén vallotta lyd származását és közéleti sikereit: az ácsok testületében (*corpus fabrum tignuariorum*) a tisztségek ranglétráján is végigment. Fia, Camillius Paulus követette mind a foglalkozásában, mind a *collegium* tagságban. Germania superiorból csupán Lucius Bittius Paulinus³⁸ gyűrűkészítő neve maradt fenn egy mainzi oltárkövön.

Nem tartozott közvetlenül az aranyművesek tevékenységi köréhez az arannyal átszőtt öltözékek elkészítése, az ehhez való alapanyag előállításában azonban részt kellett vállalniuk. A nagyon vékony, keskenyre vágott aranylemezből készült „fonalak”³⁹ elkészítése és a velük való szövés, hímzés nagy kezűességét igényelt. Bár régészeti leletek⁴⁰ is bizonyítják, hogy az értékes szövetre még a provinciákban is mindig akadt kereslet, az erre szakosodott mesterekről csak kevés adatunk van: Sellia Epyre⁴¹ *auri vestrix* a Kr. u. 1. században, míg a 9 évesen elhunyt Viccentia⁴² (Vintentia) évszázadokkal később, a 4. században élt és dolgozott Rómában. Az emléket megőrző felirat a S. Callisto katakombában maradt meg, eltemetésének helye keresztény mivoltára utal. Arany- (esetleg ezüst) szállal végezte munkáját a *barbaricarius*; e csoport képviselői a fennmaradt feliratok alapján minden esetben férfiak voltak. Rómában dolgozott Hermes⁴³ és a késő római korszakban élt Diasmenus.⁴⁴ Lyonból egy Kr. u. 2–3. században élt, szíriai származású *barbaricarius* síremléke került elő: Constantinius Aequalis⁴⁵ a *sexvir* tisztséget is viselte. A Kr. u. 4. században több városban (Trier, Arles, Reims) is dolgozott *barbaricarius*. Munkájuk megbecsültségét tükrözi fizetségük, ami Diocletianus Edictuma szerint 1000 *denar* volt.⁴⁶ A foglalkozásnév azonban más tevékenységet is jelenthetett ebben az időszakban. A *Codex Theodosianus* X. 22, 1 alapján⁴⁷ tudjuk, hogy ugyanezen a néven említették azokat a központi irányítás alatt dolgozó mestereket is, akiknek feladata – az aranszálas díszruhák mellett – a díszsisakok és pajzsudorok beborítása, aranyszítása volt.

Mesterek, inasok, műhelyek

Pompeiiben a rendkívül gazdag, de valójában rabszolga státuszú Vettius testvérek házat díszítő freskókon az egyik kis fríz aranyművesek tevékenységét mutatja be. Szárnyas kis Amorok szorgoskodnak: aranytálat készítenek, fémeket hevítenek, aranylemezt kalapálnak. A tárgyak készítése közepette láthatunk egy vevőt is: Psyché a vásárló, aki széken ülve várja, hogy a kiválasztott tárgyat lemérjék. A szereplők révén mesevilágba helyeztett jelenetben a valós munkafolyamatot láthatjuk, a fém megolvasztásától a tárgyak értékesítéséig: a kézműves műhelye egyben a boltja is volt. Az aranyműves tevékenységhez igen kis helyre és aránylag kevés, kisméretű szerszámra volt csak szükség.

Az ismert aranyművesek a városok fontos pontjain kínálták portékájukat. Rómában a köztársaságkor végén, a császárkor első évtizedeiben a *Forum Romanum* keleti oldalán futó *via Sacra* („Szent utca”) költők által is megénekelte fogalom volt. „Ajándékot... végy te a Szent úton, hogyha egy ifju sem ád” – ajánlja Ovidius.⁴⁸ A luxuscikkeket készítő-forgalmazó kézművesek éppen ezért nem is mulasztották el az utókorral

3. kép. Pompeii, freskó a Vettiusok házában: aranyműves Amorok
(forrás: <http://imgkid.com/house-of-the-vettii-paintings.shtml>)

közölni, hogy műhelyük ebben a kiemelt térségben állt. 29 feliraton említik,⁴⁹ ennek alapján valószínű, hogy a név egy egész negyedre vonatkoztatható, s nem csupán egyetlen utcára koncentrálódott a valamilyen módon egymásra utalt kereskedők, kézművesek boltja-műhelye. Suetonius egyik megjegyzése⁵⁰ is tanúsítja, hogy a környéken több ékszerész is dolgozhatott. Augustus ugyanis „Először a Forum Romanum mellett, a gyűrűsök lépcsőjén túl lakott...”

Az aranyművesek között találunk néhány rabszolgát és szabad születésűt is, de a megállapítható jogállásuk többsége felszabadított rabszolga volt. Néhányukról nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy együtt dolgoztak, illetve egymással kapcsolatban álltak. A Róma városi Lucius Saufeius Eros⁵¹ mellett

többben is tevékenykedtek, a töredékből azonban csak egyikük neve állapítható meg pontosan, ő Lucius Saufeius Alexander volt. A praenestei (a ma Palestrina) illetékességű gens Saufeia tagjainak vállalkozói és kézműves tevékenységéről⁵² számos adatunk van. Hozzájuk hasonlóan ismert volt a luxuscikk piacán tevékenykedő Clodius család is, akik között aranyművesen kívül gyöngyárus (*margaritarius*), bíborfestő (*purpurarius*), ötvös (*vascularius*)⁵³ is jelezte feliratán foglalkozását. A „clodiusi ezüstedény” keresettségéről pedig még idősebb Plinius⁵⁴ is megemlékezett, Marcus Canuleius Zozimus *caelator*⁵⁵ – aki patronusa akarata nélkül semmit nem tett – kitűnt ezek készítésének művészetében. A kiterjedt kézműves kapcsolatokkal rendelkező Clodiusok közé családi kötelékei révén az aranyműves Marcus Caedicius Lucundus⁵⁶ is bekerült, s a *via Sacra*n nyitotta meg üzletét.

A műhelyekben folyó munka megszervezéséről igen keveset tudunk. Bár feltehetően a mester és inasa közötti nézeteltéréseket nem örökítették meg, az ellenkezőjére már van példa: az említett engedelmes Zozimus, akit patronusa temetett el és a tarragoniai Statutus, akit igen kedveltek inasai. Utóbbin kívül csak a narbonne-i Optatus műhelyében dolgozott egyidőben három tanonc – műhelyük tekintélyes üzemnek számított. Ismertségét bizonyítja, hogy Optatus városában a *sexvir* tisztséget is betöltötte. A férfiakon kívül néhány nő is ezt a mesterséget választotta, közülük ketten párjukkal együtt lemez-készítéssel foglalkoztak.⁵⁷ A Septicius Apollonius és Septicia Rufa⁵⁸ egyaránt Aulus Septicius felszabadítottja volt. Felirattuk, amit később a svéd orvos és író, Axel Munthe Anacapriban építtetett villájában helyezett el, eredetileg a Róma városi *Monumentum Statiliorum*ban került elő. A munka nehézsége miatt valószínű, hogy a nők az ún. *questori* lemez, a *brattea questoria*⁵⁹ készítését végezték, s a vékony lapokat elsősorban koszorúk készítéséhez használták fel. Egy *brattiarium* munka közben figyelhetünk meg a Vatikáni Múzeumban őrzött⁶⁰ relief ábrázolásán.

Az egyénileg dolgozó, de azonos foglalkozást űző mesterek egyesületekben segítettek egymás. *Collegium*ot aranyműves mesterek is létrehoztak, s talán a pompeii választási felirat is hasonló egyesületet sejtet. Aranyműves egyesületre bizonyosság A. Fourius Seleucus felirata,⁶¹ aki Rómában a *conlegium aurificum* (sic!) *magister quinquennalis* tisztségét töltötte be a Kr. u. 1. század elején, de *collegium anulariorum*,⁶² illetve *collegium inauratorum et brattiariorum*⁶³ létéről is tudósítanak em-

4. kép. Brattiarium munka közben

(forrás: <https://yooniqimages.com/images/detail/100583798/Creative/roman-civilization-relief-depicting-a-goldsmith-at-work-aurifex-brattiarium-detail>)

lékek. Az aranyművesek létszáma azonban egy-egy városban kisebb lehetett annál, hogy önálló *collegiumot* hozzanak létre. Az *aventicum*i Camillius Polynices – és őt követve fia – a *corpus fabrum tignuariorum*, az ácsok egyesületének volt tagja, sőt tisztségviselője. Nem véletlen, hogy éppen ehhez a társuláshoz csatlakoztak, mivel eredetileg a *faber tignarii* minden fával és fémmel dolgozó⁶⁴ kézművest tagjai közé fogadott.

A fenti rövid áttekintés apropójául szolgáló, derventiói feliraton említett műhely rabszolgája minden bizonnyal fiatal korára való tekintettel nyerhette el a megszólításban a kicsinyítő képzőt. Mestere mellett korán jártasságot szerezhettek az ékszerkészítésben, javításban, s feltehetően tőle kapta használatra a műhelyt is.

Jegyzetek

A tanulmány az NFA KA 5/2014. számú, *Szak- és felnőttképzés az ó- és középkorban* című tudományos projekt történeti kutatásokat támogató alprojektjének keretében valósult meg.

- 1 CIL VII 265 = RIB 712. Jelenleg a Yorkshire Museum őrzi.
- 2 Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok*. Numa 17 (Máthé Elek fordítása).
- 3 Seneca: *Epistulae* XI. 8, 20–22.
- 4 Firmicius Maternus: *Mathesis* III. 3, 23.
- 5 Isidorus: *Origines* XIX. 1, 2.
- 6 Gaius: *Institutiones* III. 147.
- 7 Ulpianus: *Digesta* XXXIV. 2, 19, és ugyanilyen értelemben: 2, 27.4.
- 8 Pomponius: *Digesta* XXXIV. 2, 34.
- 9 Részletes elemzést lásd: R. Facsády 2017.
- 10 CIL VI. 3927.
- 11 CIL VI. 3945.
- 12 CIL VI. 3949.
- 13 CIL VI. 3943.
- 14 CIL VI. 3944.
- 15 CIL VI. 3928.
- 16 CIL VI. 3951.
- 17 CIL VI. 3950.
- 18 CIL VI. 9203.
- 19 Tacitus: *Annales* II. 33.
- 20 CIL VI. 37781.
- 21 CIL VI. 9437.
- 22 CIL VI. 9206.
- 23 CIL XI. 4402.
- 24 AE 1981, 387.
- 25 CIL IV. 710.
- 26 CIL IV. 960.
- 27 Alonso *et al.* 2007, 532–533.
- 28 CIL II. 6107 = RIT 394.
- 29 RIT 447 = AE 2000, 802.
- 30 Alföldy 2007, 328.
- 31 Bonsangue 2002, 206, 210.
- 32 CIL XII. 4391.
- 33 CIL XII. 4464.
- 34 CIL XII. 4465.
- 35 CIL XII. 4456.
- 36 Petrikovits 1960, 117, 197. jegyzet
- 37 CIL XIII. 5154.
- 38 CIL XIII. 7249.
- 39 Gleba 2008, 61–62; 68.
- 40 Gleba 2008, 63–66, további irodalommal.
- 41 CIL VI. 9214.
- 42 CIL VI. 9213.
- 43 CIL VI. 9641.
- 44 CIL VI. 33766.
- 45 CIL XIII. 1945.
- 46 Gleba 2008, 63.
- 47 Sinnigen 1963, 808.
- 48 Ovidius: *Amores* I. 8, 99–100.
- 49 Monteix 2012, 338; 343–344.
- 50 Suetonius: *Augustus* 72, 1 (Kis Ferencné fordítása).
- 51 Panciera 2006, 156.
- 52 Panciera 2006, 156.
- 53 Buren 1933, 78.
- 54 Plinius: *Naturalis Historia* XXXIII. 139.
- 55 CIL VI. 9222.
- 56 CIL VI. 9207.
- 57 CIL VI. 6939 és CIL VI. 9211.
- 58 CIL VI. 6939.
- 59 Plinius: *Naturalis Historia* XXXIII. 62.
- 60 CIL VI. 9210.
- 61 CIL VI. 9202.
- 62 CIL VI. 9144.
- 63 CIL VI. 95.
- 64 Brunt 1980, 87.

Rövidítések

- AE: *L'Année épigraphique*
 CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*
 RIB: *The Roman Inscriptions of Britain*

Bibliográfia

- Alföldy, G. 2007. „Grabgedichte in Tarraco. Der sozialgeschichtliche Hintergrund”: P. Kruschwitz (szerk.): *Die metrischen Inschriften der römischen Republik*. Berlin, 327–340.
- Alonso Alonso, Á. – Iglesias Gil, J. M. – Ruíz Gutiérrez, A. 2007. „Los artesanos del metal en la epigrafía de la Hispania romana”: C. Fernández Ibáñez (szerk.): *Metalistería de la Hispania Romana*. Sautuola 13, 527–539.
- Bonsangue, M.-L. 2002. „Aspects économiques et sociaux du monde du travail à Narbonne, d’après la documentation épigraphique (Ier siècle av. J.-C. - Ier siècle ap. J.-C.)”: *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 13, 201–232.
- Brunt, P. A. 1980. „Free Labour and Public Works at Rome”: *Journal of Roman Studies* 70, 81–100.
- Buren, A. W. van – Stevens, G. P. 1933. „Antiquities of the Janiculum”: *Memoirs of the American Academy in Rome* 11, 69–79.
- Gleba, M. 2008. „*Auratae vestes*. Gold Textiles in the Ancient Mediterranean”: C. Alfaro – L. Karali (szerk.): *Purpureae Vestes. II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo*. València, 61–77.
- Monteix, N. 2012. „Caius Lucretius [...], marchand de couleurs de la rue des fabricants de courroies. Réflexions critiques sur les concentrations de métiers à Rome”: A. Esposito – G. Sanidas (szerk.): *‘Quartiers’ artisanaux en Grèce ancienne: une perspective méditerranéenne*. Lille, 333–352.
- Panciera, S. 2006. *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti: scritti vari editi e inediti (1956–2005) con note complementari e indici*. Vol. 1. Roma.
- von Petrikovits, H. 1960. *Das römische Rheinland Archäologische Forschungen seit 1945*. Köln.
- R. Facsády Annamária 2017. „‘Aurificum ars’. Aranyművesek és aranyművesség a római császárkorban”: Munding Márta (szerk.): *Techné. A mesterségbeli tudás átadásának lehetséges színterei az ó- és középkorban*. 69–95 (megjelenés alatt).
- Sinnigen, W. G. 1963. „Barbaricarii, Barbari and the Notitia Dignitatum”: *Latomus* 22, 806–815.